

Петрушэўская Юлія Анатолеўна
Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А. Куляшова
(г. Магілёў, Беларусь)
petrushevskaja@msu.by

ДЫАЛЕКТНАЯ ЛЕКСІКА Ў СКЛАДЗЕ СПЕЦЫФІЧНА БЕЛАРУСКІХ ПРЫКАЗАК¹

У артыкуле разглядаюцца спецыфічна беларускія прыказкавыя адзінкі, у складзе якіх адлюстроўваецца іх нацыянальна-моўнай адметнасць праз наяўнасць аднаго з лексічных паказчыкаў – дыялектных і размоўных лексічных адзінак.

Ключавыя словы: беларуская мова, спецыфічна беларуская прыказка, нацыянальна-моўнай своеасаблівасць, дыялектная лексіка, размоўная лексіка.

The article considers specifically Belarusian proverbial units, which reflect their national and linguistic identity through the one of the lexical indicators – dialect vocabulary.

Keywords: Belarusian, specifically Belarusian proverb, national and linguistic peculiarity, dialect vocabulary, colloquial vocabulary.

---

¹ Даследаванне выканана ў межах НДР «Беларуская фразеалогія, парэміялогія, моўная афарыстыка ў кантэксце еўрапейскіх моў і культур (сінхронічны і дыяхранічны аспекты)» (ДР № 20211335) падпраграмы «Беларуская мова і літаратура» Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў «Грамадства і гуманітарная бяспека беларускай дзяржавы» на 2021–2025 гг.

Спецыфічна беларускія (на фоне іншых моў) прыказкі – гэта ўнікальныя адзінкі, якія сустракаюцца толькі ў беларускай мове, не маюць у іншых мовах аналагаў, паводле аднабаковай сінхранічнай праекцыі адзінак прыказкавага фонду беларускай мовы на аналагічныя (або суадносныя) па структурнай мадэлі адзінкі прыказкавых фондаў іншых моў. Такія прыказкі, як правіла, з’яўляюцца функцыянальна актыўнымі як у сінхраніі, так і ў дыяхраніі [3] – уваходзяць у асноўны прыказкавы фонд ці ў прыказкавы мінімум беларускай мовы [18]. Менавіта ў гэтых прыказках больш за ўсё адлюстроўваецца нацыянальна-культурная семантыка мовы [4]. Вылучэнне такіх прыказак з’яўляецца адной з важных задач вывучэння ўласна нацыянальнага кампанента ў прыказкавым складзе беларускай мовы [5]. Падрабязна аб методыцы вызначэння спецыфічна беларускіх прыказках распавядаецца ў папярэдніх артыкулах [9; 10; 11; 12].

На першы погляд, здаецца натуральным, што ўсе прыказкі, якія не маюць аналагаў у іншых мовах і таму складаюць спецыфічна беларускую (якую мэтазгодна вызначаць як нацыянальную) частку прыказкавага фонду мовы, з’яўляюцца па змесце і структуры нацыянальна адметнымі.

Аднак сярод такіх прыказак сустракаюцца адзінкі, у змесце і структуры якіх даволі цяжка адшукаць адзнакі нацыянальнай адметнасці, увогуле нейкую беларускую спецыфічнасць, як нацыянальна-культурную, так і нацыянальна-моўную, напр.: *Адкуль сіраце бацьку ўзяць* [16, с. 25; 7, с. 45; 8, с. 61]; *Без смеху якая пацеха* [6, с. 274]; *Бярэ не сіла, а смеласць* [16, с. 44]; *Не бойся смерці, бойся старасці* [8, с. 358]; *Не было б тое, было б што другое* [6, с. 278]; *Няшчасце людзей лучыць* [8, с. 410]; *Працу палюбіш – чалавекам станеш* [7, с. 326; 8, с. 443] і г. д. Можна выказаць меркаванне, што ў такіх прыказках адлюстраваны агульначалавечыя каштоўнасці, нейтральны ў адносінах да этнакультурнай спецыфікі жыццёвы вопыт, агульны для ўсіх цвярозы розум.

Той факт, што ў іншых мовах няма (не зафіксавана ў парэміяграфічных крыніцах) аналагаў тым спецыфічна беларускім прыказкам, якія не маюць вонкавых адзнак нацыянальнай адметнасці, дазваляе сцвярджаць, што такія прыказкі з’яўляюцца нацыянальна спецыфічнымі непасрэдна самі па сабе, як цэласныя моўныя знакі, г. зн. маюць нацыянальна спецыфічную структурную мадэль (рэалізаваную ў форме ўстойлівай фразы толькі ў беларускай мове) і нацыянальна спецыфічны прыказкавы прататып (актуалізаваны менавіта ў беларускай мове як адлюстраванне часткі нацыянальна-моўнай карціны свету). Пры гэтым у іншых мовах могуць сустракацца блізкія па форме, але не аналагічныя па структурнай мадэлі прыказкі. Так, прыказка *Бярэ не сіла, а смеласць* [16, с. 44] мае ў рускай мове дзве вельмі блізкія па

форме прыказкі *Не сілой борюцца (берут), уменьем* [2, т. 1], *Не сілой бо-
рюцца, а сноравкой (а уменьем)* [2, т. 1]. Але агульны для дзвюх рускіх пры-
казак прататып, відаць, звязаны з барацьбой як саборніцтвам (дзе важна
проціпастаўленне “*сіла vs. умение / сноравка*”), тады як у беларускай пры-
казцы зусім іншы прататып, больш агульны ў адлюстраванні антыноміі
фізічных і духоўных якасцяў чалавека, звязаны з уяўленнем пра перавагу
духоўнага над фізічным (дзе важна проціпастаўленне “*сіла vs. смеласць*”).

Такім чынам, усе без выключэння прыказкі, што складаюць
спецыфічна беларускую частку прыказкавага фонду беларускай мовы, мэ-
тазгодна лічыць нацыянальна адметнымі адначасова паводле аднаго эле-
мента сваёй структуры (унікальнай структурнай мадэлі) і аднаго элемента
свайго зместу (нацыянальна спецыфічнага прататыпу), якія разам рэпрэ-
зентуюць прыказку як моўны знак, што не мае аналагаў у іншых мовах. На-
цыянальная адметнасць гэтых элементаў структуры і зместу спецыфічна
беларускіх прыказак можа быць устаноўлена толькі на фоне іншых моў
(шляхам аднабаковай сінхранічнай праекцыі на іншамоўныя прыказкі
на матэрыяле існуючых парэміяграфічных крыніц), што цалкам адпавя-
дае супастаўляльнаму падыходу да разумення нацыянальнай спецыфікі
моўных адзінак [9; 12].

Трэба заўважыць, што ўнікальная структурная мадэль і нацыянальна
спецыфічны прататып у складзе з’яўляюцца непадзельнымі як паказчыкі
нацыянальнай адметнасці спецыфічна беларускіх прыказкавых адзінак (у
адрозненне ад іншых структурных і зместавых паказчыкаў нацыянальнай
адметнасці), яны рэалізуюцца толькі разам, паколькі ў межах структур-
най мадэлі прыказкі вылучаюцца ключавыя словы, якія адлюстроўваюць
асноўныя паняцці і вобразы ў складзе зместу прыказкавага прататы-
пу. А менавіта ключавыя словы і іх літаральныя ці вобразныя значэнні
выкарыстоўваюцца пры пошуку, ідэнтыфікацыі і верыфікацыі іншамоўных
аналагаў беларускіх прыказак. Так, прыказка *Чалавека вочы водзіць* [7,
с. 426; 8, с. 579] кваліфікавана як спецыфічна беларуская, паколькі ні ў
якой іншай мове (паводле прааналізаваных парэміяграфічных крыніц) не
зафіксавана прыказак, што маюць структурную мадэль “Object (*чалавек*)
Subject (*вочы*) Verb (*вадзіць*)” ва ўсіх яе магчымых фармальных варыянтах
(SVO, SOV і г. д.).

Што тычыцца іншых паказчыкаў нацыянальнай адметнасці адзінкі
спецыфічна беларускай часткі прыказкавага фонду мовы могуць або
ўвогуле не адлюстроўваць элементамі сваёй структуры ці свайго зместу
асаблівасці нацыянальнай мовы і культуры (быць нейтральнымі ў гэтым
плане), або адлюстроўваць названыя асаблівасці ў рознай ступені.

Да паказчыкаў нацыянальна-моўнай своеасаблівасці спецыфічна беларускіх прыказак адносяцца, акрамя ўнікальных структурных мадэляў (патлумачана вышэй), і лексічныя адзінкі ўласна беларускага паходжання ў складзе прыказак.

Узуальная лексіка (якая ўжываюцца масава) уласна беларускага паходжання размяжоўваецца паводле сферы свайго выкарыстання ў маўленні на дыялектныя і размоўныя адзінкі. І тыя, і другія робяць адметнай моўную форму прыказкі, прыносяць у яе нацыянальна-моўны каларыт, яскрава вылучаюцца на фоне іншых лексічных сродкаў, якія выкарыстоўваюцца ў лексічным складзе спецыфічна беларускіх прыказкавых адзінак.

Наступныя прыклады ілюструюць выкарыстанне дыялектнай лексікі ў складзе спецыфічна беларускіх прыказак: *3 грамаці хлеба не грамаці* [16, с. 92], дзе ўжываецца дыял. *грамаць* ‘грамата’ [1, с. 33] і размоўнае *грамаць* ‘есці’ [15]; *Гуртам і бацьку добра (лацвей) біць* [7, с. 109; 8, с. 148], дзе дыял. *лацвей* ‘лепш’ [1, с. 64], якое перайшло ў размоўны стыль беларускай літаратурнай мовы – разм. ‘лепей, зручней’ [14, с. 314]; *3 выбірачкі выбераш гарачку, а калі з раду, то нуду* [8, с. 216], дзе ў пераносным сэнсе ўжываецца дыял. *выбірачка* ‘жанчына, якая выбірае бульбу’ [1, с. 27]; *3 добрага цеста добрая паляніца, а з добрай дзеўкі добрая маладзіца* [8, с. 218], дзе дыял. *паляніца* ‘булка хлеба, звычайна круглай формы, з пшанічнай мукі, вядома на Магілёўшчыне, Гомельшчыне, Цэнтральным і Усходнім Палессі’ або таксама ‘Прэсны корж або печыва з хлебнага цеста, спечаныя пры агні, вядома на Віцебшчыне, Цэнтральным Палессі’ [17, с. 382]; *Карову б’юць за зык, а бабу за язык* [16, с. 113; 7, с. 196; 8, с. 268], дзе дыял. *зык* ‘стан узбуджэння кароў, калі яны імкліва бягуць, ратуючыся ад укусаў насякомых’ [13, с. 81] ад *зыкаваць* ‘гізаваць, ратавацца ад гізоў’ [1, с. 53] і г. д.

Выкарыстанне размоўнай лексікі ў складзе спецыфічна беларускіх прыказак адлюстравана ў наступных прыкладах: *Ад вялікіх любошчаў (З вялікага каханья) сабачае разбежышча* [7, с. 39; 8, с. 53], дзе разм. *любошчы* ‘любоўныя адносіны’ [15]; *Ад жыгучкі трымай далей ручкі* [16, с. 25], дзе разм. *жыгучка* ‘пякуючая крапіва з дробным лісцем’ [15]; *Доля як стадоля, а шчасце як заезджыя карчма* [8, с. 184], дзе *стадоля* ад разм. *стадола* ‘пра вялікае, няўтульнае, нядобраўпарадкаванае памяшканне, жыллё’ [15], сугучнае польск. *stodola*, ад якога ўтварылася ст.-бел. *стадола* (*стадола*) ‘карчма, гумно’ (XVI ст.) [17, с. 280]; *Няшчасце людзей лучыць* [8, с. 410], дзе разм. *лучыць* ‘злучаць, яднаць’ [14, с. 323]; *Чым такі скорам, дык лепш нішчымніца* [7, с. 436; 8, с. 593], дзе разм. *нішчымніца* ‘посная ежа, бяхлебіца’ [14, с. 392]; *Цяснота – не крывота* [8, с. 577], дзе разм. *цяснота* ‘тое, што і цеснота’ [14, с. 740] і г. д.

Такім чынам, амаль кожная пятая беларуская прыказка мае ў сваім складзе той ці іншы лексічны паказчык нацыянальна-моўнай адметнасці, што паказвае на высокую ступень моўнай спецыфічнасці лексічнага складу прыказкавых адзінак уласна беларускага паходжання.

Трэба адзначыць, што высвятленне ступені нацыянальна-культурнай спецыфічнасці прыказак з'яўляецца адным з прыярытэтных кірункаў сучаснай парэміялогіі як самастойнай навуковай дысцыпліны [19; 20; 21], а таксама вызначана як адна з актуальных праблем беларускай парэміялогіі [22] у межах сацыякультурнага і лінгвакультуралагічнага апісання беларускай мовы [23; 24].

У гэтай сувязі вычарпальнае вызначэнне лексічных паказчыкаў нацыянальна-моўнай адметнасці прыказак як маркераў нацыянальна-культурнай спецыфікі прыказкавага фонду беларускай мовы бачыцца адным з найбольш перспектыўных кірункаў яго вывучэння, асабліва ў плане супастаўляльнага лексікаграфічнага апісання з рускай мовай [25], паколькі структура сучасных парэміялагічных слоўнікаў будзеца на дамінантных лексічных кампанентаў прыказак.

Літаратура

1. Гілевіч, Н. Дыялектны слоўнік / Н. Гілевіч. – Мінск : Беллітфонд, 2005. – 176 с.
2. Даль, В. И. Пословицы русского народа : в 2 т. / В. И. Даль. – 3-е изд. – М. : Художественная литература, 1984. – Т. 1. – 382 с. ; Т. 2. – 399 с.
3. Иванов, Е. Е. Паремнологический минимум и основной паремнологический фонд / Е. Е. Иванов // Паремнология в дискурсе / В. М. Мокиенко, Т. Г. Бочина, Е. Е. Иванов [и др.] ; под ред. О. В. Ломакиной. – М. : URSS : Ленанд, 2015. – С. 48–66.
4. Іваноў, Я. Я. Нацыянальна-культурная семантыка беларускай мовы як аб'ект лінгвакраіназнаўства (пры вывучэнні беларускай мовы як замежнай і як другой ва ўмовах блізкароднаснага руска-беларускага білінгвізму) / Я. Я. Іваноў // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы / гал. рэд. Г. Цыхун. – Мінск : Беларускі кнігазбор, 2001. – С. 285–290.
5. Іваноў, Я. Я. Фразеалогія, парэміялогія, афарыстыка беларускай мовы і іх сувязі з іншымі мовамі як напрамак даследаванняў навуковай школы па беларускаму і агульнаму мовазнаўству ў МДУ імя А. А. Куляшова (1995–2015) / Я. Я. Іваноў // Ітогі навучных ісследованияў унёсёных МГУ імя А. А. Кулепова 2015 г. / под ред. Е. К. Сычовой. – Могилёв, 2016. – С. 91–93.
6. Котова, М. Ю. Русско-славянский словарь пословиц (с английскими соответствиями) / М. Ю. Котова ; под ред. П. А. Дмитриева. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2000. – 356 с.
7. Лепешаў, І. Я. Слоўнік беларускіх прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – [2-е выд., дап.]. – Мінск : Беларус. навука, 2002. – 511 с.

8. Лепешаў, І. Я. Тлумачальны слоўнік прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Гродна : ГрДУ імя Янкі Купалы, 2011. – 695 с.

9. Петрушевская, Ю. А. Методология определения национального, интернационального и универсального во фразеологии и паремииологии белорусского языка / Ю. А. Петрушевская // International Scientific Pedagogical Organization of Philologists “WEST – EAST” (ISPOP). Scientific Journal “WEST – EAST”. Vol. 5, N1 (March, 2021). С. 6–72.

10. Петрушэўская, Ю. А. Да праблемы вызначэння нацыянальнай адметнасці прыказкавага фонду беларускай мовы / Ю. А. Петрушэўская // Філолагічны часопіс. – 2018. – Вып. 2(12). – С. 70–75.

11. Петрушэўская, Ю. А. Нацыянальная адметнасць прыказкавага фонду беларускай мовы / Ю. А. Петрушэўская // Ученые записки ВГУ имени П. М. Машиперова. – 2018. – Т. 27. – С. 150–154.

12. Петрушэўская, Ю. А. Універсальны і інтэрнацыянальны кампаненты ў парэміялагічным складзе беларускай мовы : беларуска-іншамовны слоўнік : больш за 950 беларускіх, каля 8600 іншамовных прыказак / Ю. А. Петрушэўская. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2020. – 316 с.

13. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выразаў : лінгвакраіназнаўчы дапаможнік / С. Іванова, Я. Іваноў. – Мінск : БФС, 1997. – 262 с.

14. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – 3-е выд. – Мінск : БелЭн, 2002 г. – 784 с.

15. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы [Электронны рэсурс] // Skarnik. Моўны скарб. – 2019. – Рэжым доступу : www.skarnik.by – Дата доступу : 12.03.2019.

16. Шкраба, І. Р. Крынічнае слова : беларускія прыказкі і прымаўкі / І. Р. Шкраба, Р. В. Шкраба. – Мінск : Мастацкая літаратура, 1987. – 286 с.

17. Этнаграфія Беларусі : энцыкл. – Мінск : БелЭн, 1989. – 575 с.

18. Ivanov, E. E. Paremiological Minimum and Basic Paremiological Stock (Belarusian and Russian) / E. E. Ivanov. – Prague : RSS/OSSF, 2002. – 136 p.

19. Пареміология в дискурсе / В. М. Мокиенко, Т. Г. Бочина, Е. Е. Иванов [и др.] ; под ред. О. В. Ломакиной. – М. : URSS : Ленанд, 2015. – 294 с.

20. Пареміология без границ / под ред. М. А. Бредиса, О. В. Ломакиной. – М. : Изд-во РУДН, 2020. – 244 с.

21. Пареміология на перекрестках языков и культур / Е. Е. Иванов [и др.] ; под ред. Е. Е. Иванова, О. В. Ломакиной. – М. : Изд-во РУДН, 2021. – 246 с.

22. Иванов Е. Е. Белорусская пареміология и афористика в общеевропейском контексте (актуальные проблемы изучения) // XV Міжнародны з’езд славістаў, Мінск, 20–27 жніўня 2013 г. : тэзісы дакладаў : у 2 т. – Мінск : Беларуская навука, 2013. – Т. 1. – С. 322–323.

23. Іванова, С. Ф. Сацыякультурная прастора мовы / С. Ф. Іванова, Я. Я. Іваноў, Н. Б. Мячкоўская. – Мінск : Веды, 1998. – 112 с.

24. Іванова, С. Ф. Лінгвакраіназнаўчае апісанне беларускай мовы / С. Ф. Іванова, Я. Я. Іваноў // Избранные научные труды ученых МГУ имени

А. А. Кулешова : сб. науч. статей / под ред. М. И. Вишневого. – Могилев : МГУ имени А. А. Кулешова, 2003. – С. 153–156.

25. Даниленко, С. И. Принципы сопоставительного описания паремий в русско-белорусском словаре пословиц и поговорок / С. И. Даниленко, Е. Е. Иванов, С. Ф. Иванова // *Frazeografia słowiańska : teoria i praktyka, tradycje, terażniejszość, przyszłość* / pod red. M. Balowskiego, W. Chlebdy. – Opole : Un-t Opolski, 2000. – S. 50–51.